

**QAHARMANLIQ DÁSTANLARDAĞI FRAZEOLOGIZMLERDİŇ
KÓRKEMLİK ÓZGESHELIGI**

("Edige" dastanı tıykarında)

Kutibaeva Arayım,

Ájiniyaz atındağı NMPI tayanış doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902935>

Annotaciya. *Ilimiy maqalada qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları tilinde frazeologizimlerdiń kórkemlik, stillik xızmetleri Edige dástanı tili tıykarında tallaw jasaladı. Dástan tilindegi frazeologizimlerdiń qaharmanıń ishki emociyonal jaǵdayların sıpatlawdaǵı kórkem múmkinshilikleri ashıp beriledi.*

Tayanış sózler: *frazeologizm, semantika, folklor, variant, sinonim.*

Аннотация. *В научной статье анализируются художественно-стилистические функции фразеологии в языке каракалпакских героических эпосов на основе языка эпоса об Эдиде. Раскрываются художественные возможности фразеологизмов в языке эпоса при описании внутренних эмоциональных состояний героя.*

Ключевые слова: *фраzeологизм, семантика, фольклор, вариант, синоним.*

Annotation. *The scientific article analyzes the artistic and stylistic functions of phraseology in the language of the Karakalpak heroic epics based on the language of the epic about Edida. The artistic possibilities of phraseological units in the language of the epic are revealed when describing the internal emotional states of the hero.*

Key words: *phraseologism, semantics, folklore, variant, synonym.*

Tilde kem degende bir neshe sózlerdiń dizbeginen turıp, bir sózdiń mánisine barabar bolǵan turaqlı sóz dizbekleri frazeologizimler bolıp esaplanadı. Frazeologizimler erte dáwirlerden berli xalıq arasında turaqlı túrde qalıplesip ketken oy-pikirdi bezewshi qural bolıp tabıladı. Frazeologizimler pikirdiń tásirsheńligin asırıp, dara sózdiń emociyonal-ekspressivlik boyawın kúsheytedi. Bul frazeologizimlerdiń tildiń baylıǵı, qaymaǵı ekenligin dálilleydi. Biz bul maqalada folklorlıq shıǵarmalar tiline beyimlesip qollanılatuǵın ayırım frazeologizimlerdi «Edige» dástanı tili materialları tıykarında tallaw jasaymız.

Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq frazeologizimlerdi izzertlew áhimiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Lingvofolkloristika basqa túrkiy tillerde jeke taraw sıpatında rawajlanǵan bolıp, onda folklorlıq shıǵarmalar tili bir tutas pútinlik túrinde izzertlenedi.

Ózbek tilshi ilimpazı Mamatov «Ózbek tiliniń frazeologik qatlamların belgilew, sóylew processindegi ayırıqsha qollanıw qásiyetleri, áyne hádiysedegi kemshilikler, frazeologik ózlestiriw, xalıq tili frazeologiyası, ózbek folklori frazeologiyası, ózbek dialektal frazeologiyası izzertlew zárúr» [1] dep folklorlıq frazeologizimlerdi izzertlewdiń áhimiyetli ekenin túsindiredi.

Folklorlıq frazeologizimlerde izzetlew máselesi qaraqalpaq til biliminde de tilshi ilimpazlardıń da dıqqatın tartıp keledi. Máselen, A.Pirniyazova «Dástanlar tiliniń ózine tán ózgeshelikleriniń biri onda xalıqlıq folklorlıq dástúr úlken áhmiyetke iye. Dástanlar tilinde poeziyalıq belgiler de, prozalıq belgiler de aralas túrde kórkemlik, ekspressivlik, emocionallıq xızmetler menen jumsaladı. Dástan tilinde sinonimler, omonimler, antonimler, paronimler, tabıw hám evfemizm sózler, sonday-aq mánisi bir sózge barabar frazeologizimler de kórkemlik sheberlik penen qollanıladı» [2] dep pikir bildiredi.

Qaraqalpaq folklorı júdá bay bolıp, onıń 100 tomlıgınıń baspadan shıǵarılıwı xalıq tili hám ádebiyatınıń bay, al qaraqalpaq xalqınıń sózge sheber, sheshen ekenligin kórsetedi. Bul onıń janrlarınıń biri esaplangan qaharmanlıq dástanlar tilinde de anıq kórinedi. Usı dástanlardıń biri «Edige» dástanı tilinde de folklorlıq frazeologizimlerde keń túrde qollanılganın kóriwge boladı.

«Edige» dástanı qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları arasında óziniń ideyalıq-mazmunlıq jaǵınan ayrıqshalıǵı, dástan tiliniń xalıq tiline júdá jaqınlıǵı, qarapayım xalıqqa júdá túsinikliliǵı, ápiwayılıǵı, milliy psixologiya, úrp-ádet, dástúrlerin ózinde kórkem sáwlelendiriwi jaǵınan ayqın ajıralıp turadı.

Edige dástanındaǵı frazeologizimlerde mısallar keltirek:

1. Onan soń Edige turıp *hár túgi tebedey shansılıp*, mına gápti aytqanda *qap-qara boldı júzi, jer kórmedi kózi*, qattı ashıwı keldi. [3:15]

Bul bir gápte úsh frazeologiyalıq dizbek keltirilgen. Birinshisi «hár túgi tebedey shansılıp» dizbegi taza folklorlıq obrazlı dizbek. Eshbaevtıń sózliginde «túgi shansılıw» qáhárleńiw, qattı ashıwlanıw dep berilgen. [4:146]. Al bul gápte «hár túgi tebedey shansılıp» dep batırdıń qattı ashıwı kelgenin, birden tik turıp, aybatlanıwı kórkemlep obrazlı etip berilgen. Ekinshi «qap-qara boldı júzi» dizbegi ashıwı qattı kelgen adamnıń júziniń qarawıtıp ketiwın, bet-álpetiniń ózgeriwın, ishki ashıwdıń sırtqı kórinisin bildiriwshi turaqlı dizbek. Úshinshi «jer kórmedi kózi» bul júdá kúshli emociyanı bildiretin frazeologizim. Yaǵnıy «kózi hesh nárseni kórmedi», «ashıwdan óz-ózin bilmey qaldı», «ashıw-ızaǵa berildi» degen mánislerde bildiredi. Bul úsh frazeologizim arqalı Edigeniń ashıwınıń júdá qattı shıqqanın kórkemlep, tásirli etip jetkergen. Bunnan biz folklorlıq shıǵarmalarda frazeologizimlerdeń emocionallıq-ekspressivlik boyawınıń basım ekenin kóremiz.

2. *Bir kózine qan alıp// Bir kózine jas alıp*, altı aylıq ishte qalǵan balasın Edige jaǵız qayǵırıp. [3:22]

Bul dizbek adamnıń ishindegi eki túrli sezimdi qatar bildiriw ushın qollanıladı. Qanlı kóz - qahar, ashıw, kek, urısqa tayarlıqti bildirse, jaslı kóz - qayǵı, wayımdı bildiredi.

Yaǵnıy qáhár menen qayǵınıń, ashıw menen wayımnıń birge kelgen jaǵdayın sıpatlaydı. Bul jerdegi súwretlew Edigeniń ishki dramasın, onıń júregindegi qattı tolqıwdı, kek penen qayǵınıń qatar keliwin kórsetedi.

3. Áne, Edige kózi ashıp, *túyedey shóqip, jılanday tawlanıp tolǵandı*. [3:93]

Bul misaldaǵı frazeologizimler teńew arqalı berilgen. Misaldaǵı «túyedey shóqip» batırdıń denesiniń awırlap, tómen shóqip, oy súrip otırǵanın bildiredi. Al «jılanday tawlanıp» Edigeniń ashıw-ızası kúsheyip, jılanday tawlanıp, ishley qaynap turǵanın swretleydi. Jılan obrazı arqalı onıń qawipli, hár bir sátte shabıwǵa tayar ekenin súwretleytin psixologiyalıq awhalı sáwlelenedi.

4. Bizler zárre jerde biyabıray boldıq, patshayım // *Áne, onseri basım, siyseri góshim*».

Joqarıdaǵı dizbek tuwrı mániste emes obrazlı mániste qollanılǵan bolıp, quramındaǵı sózler bólek-bólek zattı aytqanı menen bir dizbek bolıp bir pútin mánisti bildiredi. Bul adamnıń ishki jaǵdayın, sezimin, ishki jan dúnyasınıń astan-kesten bolıwı sıyaqlı psixologiyalıq jaǵdayın bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda, biz joqarıda keltirgen frazeologizimler Túrkiy xalıqlarınıń góne dúnyatanıwına, kóshpeli turmıs-tirishiligine hám folklorlıq obraz jasaw dástúrine tıykarlanǵan turaqlı tillik dizbekler. Bul dizbeklerdiń barlıǵı xalıqlıq tájriybe menen tabiyi qubılıslardı obrazlı qabıllawdan payda bolǵan.

Frazeologizimler qaharman obrazın tek sırtqı kórinis arqalı emes, onıń ishki psixologiyalıq jaǵdayın, emmociyalı-ekspresivlik jaǵdayın tásirli etip kórsetiw úshin járdem beredi. Demek, frazeologizimler dástan tiliniń kórkemligin kúsheytip ǵana qoymastan, qaharman obrazın tolıqlay ashıwdıń tiykarǵı til qurallarınıń biri bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Mamatov M. Wzbek tili frazeologiyasi. –Toshkent: Navrwz, 2019, 260. 39-bet.
2. Pirniyazova Alima Qudiyarovna. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları –Nókis: «Qaraqalpaqstan» baspası. 2020-jıl, 176 bet.
3. Edige Qaraqalpaq xalıq dastanı–Nókis Qaraqalpaqstan, 1990.-400 b
4. 4S (KK) Eshbaev J. E—95 Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi —Nókis: 1985 j.